

Andrzej Gil

<https://orcid.org/0000-0002-6415-8339>

Institut Nauk o Polityce i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Konfiskaty kosztowności w świątyniach różnych związków religijnych w Mińsku i Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w świetle dokumentu z maja 1922 roku. Przyczynek do realizacji bolszewickiej polityki ekonomicznej i wyznaniowej

Zarys treści: W artykule autor przedstawia wybrane aspekty bolszewickiej polityki konfiskaty kosztowności przechowywanych w świątyniach związków wyznaniowych na terenie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w 1922 r. Dopełnieniem treści jest przechowywane w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś sprawozdanie Centralnej Białoruskiej Komisji ds. Konfiskaty Kosztowności Cerkiewnych na terytorium Sowieckiej Socjalistycznej Republiki Białorusi z maja 1922 r.

Outline of content: In the article, the author presents selected aspects of the Bolshevik policy of confiscating valuables stored in the temples of religious associations on the territory of the Belarusian Soviet Socialist Republic in 1922. The article is complemented by the report of the Central Belarusian Commission for Confiscation of Church Valuables on the territory of the Soviet Socialist Republic of Belarus written in May 1922, kept in the National Archive of the Republic of Belarus.

Słowa kluczowe: Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka, Kościół rzymskokatolicki, polityka wyznaniowa, polityka ekonomiczna, konfiskaty kosztowności kościelnych

Keywords: Soviet Socialist Republic of Belarus, Roman Catholic Church, religious policy, economic policy, confiscation of Church valuables

W drugiej połowie 1921 r. znaczące obszary państwa bolszewickiego ogarnął głód, obejmujący najbardziej żyzne czarnoziemy – od wschodniej Ukrainy, poprzez południową Rosję, do zachodnich skrajów Kazachstanu i Syberii. Najbardziej dramatyczny przebieg klęska głodu miała na Powołżu, które stało się symbolem tej ogromnej tragedii¹. Przyczyny załamania się produkcji rolnej na terenach będących dotychczas spichlerzem Rosji, poza tymi, które można traktować jako obiektywne (skutki wojny domowej, kolejny rok suszy), ale dające się – przy zaangażowaniu odpowiednich środków i woli politycznej – przezwyciężyć, tkwiły przede wszystkim w skrajnie ideologicznym podejściu bolszewików do kwestii gospodarczych. Realizacja rabunkowej polityki (nazwanej później komunizmem wojennym) na obszarach wiejskich wpłynęła nie tylko na załamanie dotychczasowych więzi między wsią a miastem (produkty żywnościowe w zamian za produkty przemysłowe), ale przede wszystkim doprowadziła do niemal całkowitego pozbawienia chłopstwa ziarna siewnego i możliwości dalszej produkcji zboża, tak na swoje potrzeby, jak i na realizację obciążeń państwowych². Zjawiskom tym towarzyszyła ogromna hiperinflacja spowodowana pełnym dezynwoltury dotychczasowym stosunkiem rządu sowieckiego do kwestii drukowania pieniądza³.

Kluczowym czynnikiem, niosącym dla głodujących ogromne zagrożenie, jak się później okazało, zupełnie realne i skutkujące przerażającym wręcz poziomem śmiertelności, była dokonująca się wówczas zmiana w podejściu do zagadnień ekonomicznych bolszewickiego centrum. Świadomy fiaska przyjętego w latach 1917–1921 kursu na zastosowanie w ekonomicznej praktyce działań mających swe źródło w ideologii komunistycznej i wynikającego z niego opłakanego stanu gospodarki Rosji Lenin podjął starania na rzecz powrotu do niektórych form tradycyjnych rozwiązań rynkowych, nazywając to we właściwy sobie sposób Nową Polityką Ekonomiczną (Новая экономическая политика – NEP). Pierwszym krokiem NEP-u miało być wprowadzenie podatku żywnościowego (продовольственный налог). Krok ten bolszewicki przywódca uzasadniał w następujący sposób: „Podatek rzeczowy to przejście od komunizmu wojennego do prawidłowej socjalistycznej wymiany produktów. Skrajna ruina [...] uczyniła to przejście pilnie koniecznym [...]”⁴.

¹ D.J. Raleigh, *The Russian civil war, 1917–1922*, w: *The Cambridge History of Russia*, vol. 3: *The Twentieth Century*, ed. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 159, 162.

² Bardzo trafnie scharakteryzował tę politykę Włodzimierz Lenin, w kwietniu 1921 r. pisząc: „Своеобразный ‘военный коммунизм’ состоял в том, что мы фактически брали от крестьян все излишки и даже иногда не излишки, а часть необходимого для крестьянина продовольствия, брали для покрытия расходов на армию и на содержание рабочих”, В.И. Ленин, *О продовольственном налоге (значение Новой политики и ее условия)*, w: *idem, Полное собрание сочинений*, издание пятое, т. 43: *Март–июнь 1921*, Москва 1970, с. 219.

³ S. McMeekin, *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013, s. 72–74.

⁴ „Продналог есть переход от военного коммунизма к правильному социалистическому продуктообмену. Крайнее разорение [...] сделало этот переход неотложно необходимым [...]”, В.И. Ленин, *О продовольственном налоге...*, с. 243.

Przyjęcie takiej polityki uwzględnić musiało także wiele innych koniecznych aktywności, w tym zwłaszcza przeprowadzenie reformy pieniężnej w celu ustabilizowania systemu monetarnego oraz zgromadzenie odpowiednich środków finansowych dla nawiązania kontaktów gospodarczych z państwami kapitalistycznymi, a wśród nich ze Stanami Zjednoczonymi posiadającymi i odpowiedni kapitał, i najbardziej rozwinięte technologie. Klęska głodu stała się więc pretekstem do uruchomienia w Rosji całego mechanizmu zmian gospodarczych oraz towarzyszących im innych posunięć, będących niekiedy całkowitym odejściem od dotychczasowych, wynikających z mających swe źródło w komunistycznej ortodoksji, założeń (jak dążenie do separacji sowieckiego społeczeństwa od wpływów zewnętrznych)⁵.

Bolszewicy w ramach działań na rzecz nawiązania potrzebnych im kontaktów pozwolili na działalność dobroczynną na obszarach dotkniętych klęską głodu szeregowi zagranicznych organizacji i instytucji charytatywnych. Największy strumień pomocy dla głodujących obywateli państwa sowieckiego w latach 1921–1923 popłynął ze Stanów Zjednoczonych, przede wszystkim z rządowej Amerykańskiej Administracji Pomocy (American Relief Administration – ARA), kierowanej przez przyszłego prezydenta USA Herberta Hoovera. Staraniom ARA towarzyszyły wysiłki innych amerykańskich organizacji, zwłaszcza o charakterze religijnym. Swój znaczący wkład w dzieło niesienia pomocy wniosły także inne państwa oraz instytucje niepaństwowe, w tym Stolica Apostolska (poprzez misję charytatywną, na czele której stał jezuita Edmund A. Walsh) oraz kierowany przez Fridtjofa Nansena Międzynarodowy Komitet Pomocy Rosji (International Relief Committee to Russia)⁶.

Oprócz doraźnych oczekiwań, że organizacje te zapewnią rzeczywistą pomoc potrzebną (co zresztą, jak pokazała praktyka, nie było dla sowieckiego centrum władzy aż tak istotne⁷), decyzji tej towarzyszyła świadomość, że niektóre z nich

⁵ С.А. Павлюченков, *Экономический либерализм в пределах политического монополизма*, в: *Россия Нэповская*, ред. А.Н. Яковлев, Москва 2002, с. 15–34.

⁶ Н.Н. Fisher, *The Famine in Soviet Russia 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration*, New York 1927, *passim*; Rev. Ch.L. Zuger, *The Forgotten. Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin*, Syracuse 2001, s. 146–147; M. Mróz, *Udział Stolicy Apostolskiej w międzynarodowej pomocy charytatywnej dla ofiar głodu w Rosji Radzieckiej (1921–1924)*, „Dzieje Najnowsze” (2005), nr 2, s. 6–10. Wykaz i charakterystyka zaangażowanych organizacji i instytucji zagranicznych niosących – za zgodą władz – pomoc głodującym w Rosji bolszewickiej na początku lat dwudziestych XX w. zob. *Итоги борьбы с голодом в 1921–22 гг. Сборник статей и отчетов*, Москва 1922, с. 331–351.

⁷ И.И. Янушевич, *Противоречия между советской Россией и странами Запада по вопросу оказания помощи голодающим Поволжья в 1921–1922 гг.*, в: *Беларусь в современном мире. Материалы IX Международной конференции, посвященной 89-летию образования Белорусского государственного университета, 29 октября 2010 г.*, ред. В.Г. Шадурский и др., Минск 2010, с. 65–66; В.А. Поляков, *Российская общественность и иностранная помощь голодающим в 1921 г.*, „Вопросы истории” (2009), № 12, с. 3–21.

mają powiązania z wpływowymi środowiskami politycznymi i ekonomicznymi w swoich państwach, a zwłaszcza w USA. Powinno to w rezultacie doprowadzić nie tylko do zakończenia międzynarodowej izolacji Rosji bolszewickiej, ale i do wytworzenia się kanałów komunikacyjnych umożliwiających konieczny kontakt z bankami, konsorcjami przemysłowymi, politykami i mediami, czyli tymi siłami, które mogły dostarczyć postulowanej „nowej polityce” nie tylko wszystkich potrzebnych środków, ale i wsparcia innego rodzaju, jak tworzenie korzystnych dla sprawy sowieckiej nastrojów społecznych zagranicznej opinii publicznej.

Wraz z nastaniem 1921 r. Lenin zdał sobie sprawę z faktu, iż rozdzźwięk między marksistowską teorią „drogi do komunizmu” a praktyką sowieckiej codzienności ekonomicznej jest tak wielki, że grozi to upadkiem władzy bolszewików w Rosji. Aby zachować zdolność do sprawowania dalszych rządów, musieli oni zatem pójść na kompromis z własną ideologią i odejść od dotychczasowych pryncypiów. Konieczność podjęcia na nowo kontaktów ze światem funkcjonującym w warunkach gospodarki wolnorynkowej zmuszała więc stronę sowiecką zarówno do zgromadzenia akceptowalnych na Zachodzie środków finansowych, jak i oparcia własnego wewnętrznego systemu pieniężnego na uniwersalnych i powszechnych zasadach. Dotychczas stosowana ekstensywna polityka, oparta na grabieży zasobów bankowych i oszczędności obywateli, a także majątku państwowego i prywatnego, nie przyniosła bowiem oczekiwanych rezultatów. Na dodatek drukowanie pozbawionych realnego pokrycia papierowych środków płatniczych (совзнаки) doprowadziło, jak już wspomniano, do hiperinflacji i ucieczki przez społeczeństwo od „pustego” pieniądza jako środka wymiany⁸.

Reforma pieniężna była zatem palącą koniecznością. Ostatecznie, po kilku latach sporów i dyskusji w łonie sowieckiego kierownictwa, zrealizowano ją w 1924 r.⁹ Jednym z warunków jej wprowadzenia i sukcesu było pozyskanie dużej ilości metali szlachetnych do wybicia monet używanych zarówno w handlu zagranicznym, jak i – przede wszystkim – w obiegu wewnętrznym. W sytuacji gdy dotychczasowe zapasy tego rodzaju kruszców już wyczerpywały się, a ich wydobywanie w związku z ogólnym kryzysem znacząco zmalało, należało znaleźć nowe ich źródło. W opinii sowieckich

⁸ K. Appelt, *Ucieczka od pieniądza*, „Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego” (2012), nr 31/1, s. 356–358. W czerwcu 1921 r. w Rosji znajdowało się w obiegu 120 razy więcej pieniądza niż w październiku 1917 r., a jego nominalna wartość sięgała sumy ok. 3 bln 500 mld rubli wobec niecałych 20 mld w początkach rewolucji. Dodajmy, że dane te dotyczą tylko centralnych emisji sowieckich, a przecież w obiegu używane były także pieniądze innych emitentów (np. carskie, białych, okupacyjne czy interwentów). A.P. Мзиков, *Советская денежная реформа 1922–1924 гг.*, „Наука. Мысль: электронный периодический журнал” (2016), № 8–1, s. 45–46.

⁹ Я. Федоров, *Старые и новые деньги. Денежная реформа 1924 года*, Москва 1924, s. 38–46; Л.Н. Доброхотов, В.Н. Колодежный, В.С. Пушкарёв, *Долгая жизнь денежной реформы 1920 гг. (от составителей)*, в: *Денежная реформа 1921–1924 гг.: создание твердой валюты. Документы и материалы*, сост. Л.Н. Доброхотов, В.Н. Колодежный, В.С. Пушкарёв, Москва 2008, s. 3–30.

decydentów można je było pozyskać – i to stosunkowo szybko – w świątyniach i domach modlitwy wspólnot religijnych funkcjonujących w zasięgu ich władzy. Plany konfiskaty różnego rodzaju kosztowności, wyrobów jubilerskich i złomu metali kolorowych dotyczyły przede wszystkim Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (jako zdecydowanie największej instytucji religijnej), ale, zgodnie z regionalnymi uwarunkowaniami, obejmowały także i inne Kościoły oraz związki wyznaniowe. Klęska głodu stała się więc doskonałym pretekstem do realizacji zakrojonej na szeroką skalę ogólnopaństwowej grabieży świątyń różnych wyznań pod pozorem przekazywania uzyskanych w ten sposób dochodów ze sprzedaży skonfiskowanych przedmiotów na pomoc dla potrzebujących¹⁰.

Władze (na czele z mocno zaangażowanym w tę sprawę Lwem Trockim, będącym wówczas bardzo blisko związanym z Leninem) rozpętały bardzo agresywną kampanię, mającą na celu moralną dyskredytację wszystkich Kościołów i związków religijnych w oczach opinii publicznej po to, by łatwiej było dokonać zamierzonej konfiskaty, i to pomimo faktu, że zarówno Rosyjska Cerkiew Prawosławna, jak i inne wspólnoty konfesyjne, działające wówczas w Rosji, udzielały szerokiego materialnego wsparcia głodującym współobywatelom. Tak ówczesna retoryka władzy, jak i używane przez nią środki (w tym przymus bezpośredni prowadzący do ofiar śmiertelnych wśród kleru i wiernych, jak np. w Szui 15 marca 1922 r.), mające na celu realizację założeń towarzyszących konfiskatom, ukazują jej prawdziwe antyhumanistyczne oblicze. W rzeczywistości bowiem pozyskane metale, kamienie szlachetne i inne wartościowe przedmioty miały służyć przede wszystkim reformie pieniężnej, a w mniejszym stopniu uzupełnianiu bieżących wydatków państwowych, natomiast tylko znikomy ich procent został przeznaczony na deklarowany cel, jakim było ocalenie od śmierci głodowej milionów mieszkańców państwa sowieckiego¹¹. Aby usankcjonować podjęte postanowienia, przyjęto następujące akty prawne: 27 grudnia 1921 r. Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (Всероссийский центральный исполнительный комитет – WCIK) wydał dekret „О ценностях, находящихся в церквях и монастырях”¹², formalnie zaś 23 lutego 1922 r. Prezydium WCIK podjęło uchwałę „Об изъятии церковных ценностей для реализации на помощь голодающим” (faktycznie bowiem miało to miejsce 16 lutego, ale opublikowano ją dopiero 26 lutego w numerze 46 gazety „Известия

¹⁰ Kwestia ta została dogłębnie rozpatrzona w opartych na nowym materiale źródłowym pracach. С.Н. Иванов, *Финансы и политика в реализации изъятых в 1922 г. церковных ценностей*, „Вестник ПСТГУ. II. История” (2015), вып. 5, с. 36–58; *idem*, *Церковное серебро в денежной реформе 1922–1924 гг.*, „Вестник ПСТГУ. II. История” (2015), вып. 6, с. 38–62.

¹¹ О.Ю. Василева, П.Н. Кнышевский, *Красные конквистадоры*, Москва 1994, с. 153–206; S. McMeekin, *op. cit.*, s. 98–101; J.D. Smele, *The „Russian” Civil Wars, 1916–1926. The Years That Shook the World*, New York 2015, s. 213–215.

¹² *Декреты Всероссийского центрального исполнительного комитета. О ценностях, находящихся в церквях и монастырях*, в: *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г.*, Москва 1950, № 19, ст. 215, с. 381.

Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов” z datą wcześniejszą o trzy dni)¹³. W tym samym dniu (23 lutego) Centralna Komisja Pomocy Głodującym oraz Ludowy Komisariat Sprawiedliwości przyjął dokument pod nazwą „Инструкция о порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих”, opublikowany 28 lutego w numerze 47 „Известии”¹⁴.

Czy można upatrywać w decyzji o konfiskacie kolejnego etapu realizacji polityki antyreligijnej władz, jak zdaje się sądzić część badaczy?¹⁵ Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie musi być w znacznej mierze negatywna. W dużej swej części wierni różnych Kościołów i związków wyznaniowych, których świątynie i domy modlitwy poddane zostały instytucjonalnemu rabunkowi obejmującemu zazwyczaj najcenniejsze, i to nie ze względu na ich wartość materialną, ale znaczenie duchowe dla danej wspólnoty, artefakty (relikwie, księgi i naczynia liturgiczne, obrazy, wota itp.), w ten sposób w swej decyzji trwania przy wyznawanych dotychczas wartościach wręcz umocnili się. Zauważmy też, że podstawy do walki z religią i jej ostatecznego unicestwienia oraz do działań na rzecz całkowitej ateizacji społeczeństwa sowieckiego zostały stworzone już wcześniej, wraz z wejściem w życie dwóch dekretów: „О земле”, przyjętego przez II Zjazd Rad w nocy z 25 na 26 października 1917 r. (na mocy którego związki wyznaniowe utraciły wszystkie ziemie orne i inne użytki rolne)¹⁶, oraz „О свободе совести, церковных и религиозных обществах” (znany też jako dekret „Об отделении Церкви от государства и школы от Церкви”), wydanego 23 stycznia 1918 r. przez Radę Komisarzy Ludowych (na mocy którego całkowicie odseparowywano organizacje i związki religijne od państwa i szkoły)¹⁷. Oba te akty były fundamentem bolszewickiej polityki wyznaniowej (prowadzonej aż do końca istnienia ZSRR) i stanowiły podstawę nie tylko do

¹³ *Постановление Президиума ВЦИК „об изъятии церковных ценностей для реализации на помощь голодающим”*. Из протокола заседания Президиума ВЦИК № 13, п. 1 от 16-го февраля 1922 г., в: *Архивы Кремля, в 2-х кн, кн. 2: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.*, изд. подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров, Новосибирск–Москва 1998, № II-9, с. 15–18.

¹⁴ *Постановление Центральной комиссии помощи голодающим и Народного комиссариата юстиции. Инструкция о порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих*, в: *Собрание узаконений...*, № 19, ст. 218, с. 382–384.

¹⁵ Tak twierdziła przykładowo Sheila Fitzpatrick, pisząc: „Lenin [...] w zdumiewającym, tajnym memoriale do Politbiura z 19 marca 1922 roku [...] wzywał swoich towarzyszy do wykorzystania możliwości stworzonej przez klęskę głodu do złamania Cerkwi”, Sh. Fitzpatrick, *Rewolucja rosyjska*, tłum. J. Bożek, Warszawa 2017, s. 123. Zob. *Письмо В.И. Ленина членам Политбюро о событиях в г. Шуе и политике в отношении церкви*, в: *Архивы Кремля...*, кн. 1: *Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.*, изд. подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров, Новосибирск–Москва 1997, № 23–16, с. 140–144.

¹⁶ *Декреты Советской власти, т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.*, подг. С.Н. Валк, И.В. Загоскина, Л.Н. Ростопчина, Ю.А. Ахапкин, Б.И. Казанцев, ред. Г.Д. Обичкин, С.Н. Валк, Л.С. Гапоненко, А.А. Новосельский, М.Д. Стучебникова, Москва 1957, № 13, с. 17–20.

¹⁷ *Ibidem*, 2486, с. 373–374.

działania na rzecz całkowitego zaniku religii jako takiej, ale i do ustanowienia marksistowsko-leninowskiego materializmu jako jego docelowej i ostatecznej podstawy ideologicznej¹⁸.

Wśród wspólnot konfesyjnych obecnych w Rosji sowieckiej, objętych postanowieniami o konfiskacie, znajdował się i miejscowy Kościół rzymskokatolicki. Jednakże jego sytuacja była nieco odmienna od pozostałych tamtejszych związków wyznaniowych, z czego zresztą doskonale zdawała sobie sprawę władza radziecka. Przede wszystkim Kościół był instytucją globalną, nadto ściśle hierarchiczną i kanonicznie zależną tylko od Stolicy Apostolskiej, za pontyfikatu Benedykta XV posiadającej ogromny autorytet w powojennym świecie. Poza tym w obronie Kościoła w Rosji sowieckiej/ZSRR stawały te państwa, których obywatele byli w dużej mierze (bądź nawet w większości) katolikami i wywierali na swoje polityczne ośrodki decyzyjne stosowny nacisk. Szczególną pozycję wśród nich zajmowały Rzeczpospolita Polska i Rzesza Niemiecka, bowiem zdecydowaną większość wyznawców katolicyzmu znajdujących się pod władzą radziecką stanowili Polacy i – w mniejszej części – Niemcy (zwłaszcza na terenie diecezji saratowskiej/tyraspolskiej)¹⁹. W stosunku do osób narodowości polskiej miało to swoje odbicie w art. VII traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r.²⁰ Jednakże, jak pokazała praktyka,

¹⁸ Ks. T. Pikus, *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997, s. 41–45; E.M. Лучшев, *Русский бог. У истоков советского атеизма*, Санкт-Петербург 2003, s. 20–42; *idem*, *Антирелигиозная пропаганда в СССР 1917–1941 гг.*, Санкт-Петербург 2016, s. 7–55. Ogromne znaczenie dla zrozumienia nastawienia władzy bolszewickiej do religii, w tym także do rozumienia własnej roli w ateizacji społeczeństwa drogą przymusu państwowego, miał artykuł Lenina zatytułowany *О значении воинствующего материализма*, opublikowany 12 marca 1922 r. w czasopiśmie „Под Знаменем Марксизма” (korzystałem z wydania: В.И. Ленин, *О значении воинствующего материализма*, w: *idem*, *Полное собрание сочинений*, издание пятое, т. 45: Март 1922 – март 1923, Москва 1970, s. 23–33), który stał się kanoniczny dla uzasadnienia antyreligijnych działań państwa sowieckiego względem swoich obywateli.

¹⁹ R. Dzwonkowski SAC, *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 43–45; J. Szczepaniak, *The Liquidation of the Roman Catholic Clergy of the Latin Rite in the USSR (1917–1938)*, „The Person and the Challenges. The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II” 3 (2013), no. 2, s. 8.

²⁰ Artykuł VII traktatu ryskiego: „1. Rosja i Ukraina zapewniają osobom narodowości polskiej, znajdującym się w Rosji, Ukrainie i Białorusi, na zasadzie równouprawnienia narodowości, wszystkie prawa, zabezpieczające swobodny rozwój kultury i języka oraz wykonywanie obrządków religijnych. [...] 2. Obie Układające się Strony zobowiązują się nawzajem nie mieszać się bezpośrednio ani pośrednio do spraw ustroju i życia Kościoła oraz związków wyznaniowych, znajdujących się na terytorium Strony drugiej. 3. Kościoły i stowarzyszenia religijne, do których należą osoby narodowości polskiej w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, samodzielnie urządzać swoje wewnętrzne życie kościelne [...] użytkowania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomego, koniecznego do wykonywania obrządków religijnych oraz utrzymywania duchowieństwa i instytucji kościelnych. Na tych samych zasadach mają one prawo korzystania z kościołów i instytucji, koniecznych do wykonywania obrządków religijnych. [...]” Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku, Dz.U. 1921, nr 49, poz. 300, s. 827–828 (tekst polski).

to międzynarodowe zobowiązanie było powszechnie przez władze sowieckie bez żadnych konsekwencji lekceważone²¹.

Jeden z wielu przykładów zastosowania przymusu w czasie przeprowadzania akcji rekwizycji kosztowności miał miejsce w Mińsku, stolicy Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR)²², a jego ofiarami stali się miejscowi katolicy – księża i wierni narodowości polskiej²³. Ówczesna sowiecka Białoruś obejmowała swymi granicami w przybliżeniu sześć powiatów dawnej guberni mińskiej (bobrujski, borysowski, ihumeński, miński, mozyrski i słucki), o łącznej powierzchni ok. 52 tys. km²⁴. Pod względem przynależności do ówczesnych struktur kościelnych teren ten formalnie stanowił część diecezji mińskiej, w której funkcjonowało 56 parafii²⁵. W samym Mińsku – według oficjalnych danych kościelnych – na

²¹ S. Alexandrowicz, *Sytuacja ludności polskiej za „ryską granicą” 1921–1939*, w: *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 216–218.

²² Oprócz takiej oficjalnej nazwy radzieckiej Białorusi funkcjonowała w tym okresie jeszcze inna: Sowiecka Socjalistyczna Republika Białorusi, jako swoisty refleks po pierwszej, krótkotrwałej bolszewickiej państwowości białoruskiej proklamowanej 1 stycznia 1919 r. С. Хомич, *Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo*, Минск 2011, s. 139.

²³ Tradycja lokalnego Kościoła sięgała czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podczas przynależności ziem białoruskich do Cesarstwa Rosyjskiego został on poddany wielu restrykcjom i prześladowaniom, wynikającym z przyjętej przez carat polityki utożsamiającej zasadniczo katolicyzm z polskością. Swoje apogeum osiągnęła ona po powstaniu styczniowym, kiedy to władze doprowadziły do kasaty zgromadzeń zakonnych i ograniczenia liczby parafii. Proces destrukcji Kościoła katolickiego na obszarze przyszłej sowieckiej Białorusi został nieco zatrzymany po wydaniu edyktu tolerancyjnego z 1905 r., zaś obalenie caratu i polityka Rządu Tymczasowego pozwoliły na odrodzenie Kościoła i polskości na całym obszarze Rosji. Jednakże rychle przejęcie i umocnienie władzy przez bolszewików powstrzymało ten proces. А.И. Ганчар, *Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.). Монография*, Гродно 2008, s. 41–61; С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России, Царское Село* 2014, s. 311–334; В.В. Табунов, *Политика российского правительства в отношении римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий*, „Вестник Полоцкого государственного Университета. Серия А. Гуманитарные науки. Исторические науки” (2016), № 9, s. 112–116.

²⁴ У.Ф. Ладысеў, П.І. Брыгадзін, *Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай уцэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.)*, Мінск 2003, s. 132.

²⁵ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis ac regularis dioecesis Minscensis pro anno Domini 1925*, [b.m.d.w.], s. 34–36. Należy tu zaznaczyć, że, jeśli chodzi o kwestie organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego w Rosji bolszewickiej/ZSRR, to zachodziła tu sprzeczność między stroną kościelną a państwową. Władze radzieckie nie uznawały bowiem właściwej dla Kościoła łacińskiego struktury organizacyjnej (metropolia – diecezja – dekanat – parafia) ani też specyfiki związanej z funkcjami konkretnych świątyń (kościół parafialny, kaplica publiczna, oratorium czy też kaplica prywatna). Bolszewicy opierali istnienie Kościoła (jak i innych związków wyznaniowych) na systemie tzw. двадцаток (dwudziestek), czyli grupy liczącej nie mniej niż 20 deklarujących się jako wierzący obywateli, którym państwo przekazywało w użytkowanie na mocy stosownej umowy świątynię z jej wyposażeniem i którzy na własny koszt zatrudniali kapłana do wykonywania przy niej posługi duszpasterskiej. Л.П. Дьяконов, *Советские законы о Церкви*, Ленинград 1926, s. 15–20; J. Matwiejuk, *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016, s. 59–60.

początku lat dwudziestych było jakoby sześć świątyń katolickich, chociaż zarówno sama ich liczebność, jak i faktyczny status nie zostały do końca ustalone²⁶.

W odpowiedzi na zarządzenia władz centralnych Prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW) BSRR podjęło decyzję o powołaniu Centralnej Białoruskiej Komisji ds. Konfiskaty Kosztowności Cerkiewnych. Na jej czele stanął Aleksandr Czerwiakow (przewodniczący CKW BSRR), funkcję zastępcy objął Stanisław Taluntis (komisarz ludowy finansów BSRR), a członkami zostali Wacław Gruziel (przewodniczący Komitetu Wykonawczego Rady Powiatu Mińskiego) oraz M. Marjasin (komisarz ludowy zabezpieczenia socjalnego BSRR). Aczkolwiek komisja miała działać na obszarze całej Białorusi, to przede wszystkim skoncentrowała swoją uwagę na stołecznym Mińsku. Już 8 marca zorganizowano spotkanie komisji z duchowymi przywódcami wspólnot religijnych miasta: prawosławnym biskupem mińskim i turowskim Melchizedkiem, głównym rabinem Lejzorem Rabinowiczem (pod jego zarządem było 56 synagog) oraz pastorem luterńskiego kościoła św. Mikołaja Gregorem. Spotkanie zignorowali przedstawiciele Kościoła katolickiego, który przyjął zdecydowanie negatywną postawę wobec całej akcji konfiskat.

Mimo nieobecności strony katolickiej komisja zobowiązała wszystkich duchownych do przekazania opisów i inwentarzy majątku znajdującego się w dyspozycji podległych im grup wiernych. Po otrzymaniu stosownej dokumentacji komisja podjęła decyzję o przeprowadzeniu konfiskat w trzech etapach (z akcji wyłączono świątynię luterzańską z racji braku w niej jakichkolwiek wartościowych rzeczy). W pierwszej kolejności w dniach 16–20 kwietnia przejęto kosztowności w miejscowych synagogach. Kolejno, w dniach 26–28 kwietnia, dokonano rekwizycji w mińskich cerkwiach, a 2 maja – w miejscowych świątyniach katolickich²⁷.

²⁶ Pod koniec XIX w. funkcjonowały w Mińsku dwie parafie rzymskokatolickie: pierwsza, katedralna NMP z filiami w Kalwarii, Wołczkiewiczach i Anopolu oraz siedmioma kaplicami: przy Towarzystwie Dobroczynności, w Dworzyszczu, Horodyszczu, Piotrowszczyźnie, Siennicy, Szabuniach i prywatna w Przyłukach oraz druga, złotogórska Świętej Trójcy. Dwa kościoły – dominikańskie i bernardynów – zostały przez władze rosyjskie w ramach represji po powstaniu styczniowym skonfiskowane i zamienione na cerkwie prawosławne. W początkach XX w. wybudowano w Mińsku nową świątynię rzymskokatolicką pw. św. Szymona i św. Heleny (tzw. Czerwony Kościół). Oprócz niej w mieście tym funkcjonowały w tym czasie kościoły: katedralny pw. Najświętszej Marii Panny, Świętej Trójcy na Złotej Górze, Świętego Krzyża na Kalwarii oraz kaplica przy Towarzystwie Dobroczynności. Na początku lat dwudziestych władze kościelne uznawały za poddane swojej jurysdykcji w Mińsku następujące świątynie: katedralną, Czerwony Kościół, złotogórską, kalwaryjską, pobernardyńską oraz poddominikańską. I. Borejko Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2: *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998, s. 43–46, 95–97; *Mińska dyecezya*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s. 478; ks. J. Żyskar, *Diecezja mińska. Dekanat Miński – miasto*, w: *idem, Nasze kościoły*, t. 2, z. 11, Warszawa–Petersburg 1914, s. 165–181; *Elenchus ecclesiarum...*, s. 34–35.

²⁷ Свящ. Ф. Кривонос, *У Бога мёртвых нет. Неизвестные страницы из истории Минской епархии (1917–1939 годы)*, Минск 2007, с. 37; *Bolszewicy w walce z religią. Kościół*

Opór stawiany konfiskatom w kościołach katolickich w samym Mińsku oraz na całej Białorusi był na tyle znaczący, że władze zdecydowały się na uruchomienie aparatu represji wobec kapłanów i wiernych, stających w obronie profanowanych świątyń. Typowy był tu przypadek ks. Stefana Truskowskiego sprawującego opiekę duszpasterską w Witebsku w dwóch tamtejszych parafiach: św. Antoniego i św. Barbary. Duchownego oskarżono o sabotaż wobec działań komisji oraz otwarty i czynny sprzeciw wobec dokonywanych rekwizycji, za co został aresztowany i skazany na pięć lat łagru²⁸. W przypadku księży mińskich zdecydowano się na pokazowy proces, którego inicjatywa wyszła od Wilhelma Knorina, ówczesnego sekretarza Biura Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi. Zamierzenie to omawiane było na najwyższych szczeblach władzy, z udziałem Lwa Trockiego, Józefa Stalina i Feliksa Dzierżyńskiego. Przeprowadzono też konsultacje z prominentnymi przedstawicielami Polskiego Biura Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) [RKP(b)] (tzw. Polbiura), Julianem Leszczyńskim i Stefanem Heltmanem²⁹.

Na skutek tych ustaleń 26 maja 1922 r. przeprowadzono w Mińsku – co ciekawe, w języku polskim – proces, w którym oskarżonych zostało 10 osób: trzech księży – proboszcz w Koroliszczewiczach i administrator katedry mińskiej Adam Lisowski, Jan Wasilewski i Michał Tomaszewski oraz sześciu katolików świeckich – Michał Iwanowski, Stanisław Daszkiewicz, Stefan Lewandowski, Józef Osiński, Teodor Łysakowski i Franciszek Miłaszewski oraz jeden Żyd – Metar Izrael (fotograf, zatrudniony przez ks. Lisowskiego do dokumentowania procesu rekwizycji)³⁰. Ostatecznie skazano ks. Lisowskiego na karę śmierci (zamienioną później na pięć lat łagru), księży Wasilewskiego i Tomaszewskiego zaś odpowiednio na cztery

rzymskokatolicki w Związku Sowieckim w polskich dokumentach dyplomatycznych (1922–1938), red. nauk. R. Dzwonkowski SAC, A. Szabaciuk, Warszawa 1921 (dok. 4: „Przed majem 1922 r. Niepodpisana notatka o naruszeniach art. VII traktatu ryskiego przez władze rosyjskie”, s. 16). W przypadku świątyń katolickich władze odwołały się do swoistych prowokacji, ogłaszając przed aktem rekwizycji odczytywane przez rzekomych wiernych rezolucje nawołujące do oddania wszystkich kosztowności na rzecz głodujących na Powołżu, co w pewien sposób podważało zasadność protestów. Ks. R. Dzwonkowski SAC, *Z historii Kościoła katolickiego w ZSSR (1918–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 67 (1997), s. 364.

²⁸ Свящ. В. Горидовец, *Изъятие ценностей у религиозных общин в Витебской губернии в 1922 году*, „Вестник церковной истории” (2012), № 3–4, s. 319, 324–325.

²⁹ *Архивы Кремля...*, kn. 1, № 24–9, s. 214–215; № 24–10, s. 215–216; № 24–21, s. 224–226. Na marginesie dodajmy, że w tym ostatnim dokumencie, autorstwa ówczesnego sekretarza Polbiura Stefana Heltmana, znalazła się bardzo celna charakterystyka katolicyzmu w Rosji sowieckiej: „Rola religii katolickiej w znacznym stopniu różni się od prawosławnej (religia katolicka wnika głębiej w prywatne i społeczne życie, nie zna żadnych podziałów i sekciarstwa, ma bardziej uniwersalny charakter, konotuje się ludności ze sprawą narodową), i co najważniejsze, do 1917 r. była religią uciśnioną, za którą cierpiało tysiące wierzących”, *ibidem*, c. 225 (tłum. własne).

³⁰ *Bolszewicy w walce z religią...* (dok. 7: „26 maja. Tłumaczenie Aktu oskarżenia Trybunału Rewolucyjnego BSRS w Mińsku w sprawie księży katolickich i osób świeckich protestujących przeciwko konfiskatom drogocЕННОści kościelnych”, s. 22–32).

i trzy lata łagru. Po kilku miesiącach na skutek starań władz polskich kapłani ci zostali drogą wymiany przekazani Polsce i Łotwie³¹.

Akcja rekwizycyjna przeprowadzona w BSRR zakończyła się z punktu widzenia władz bolszewickich pełnym sukcesem. Postawione przed nią rzeczywiste zadania zostały zrealizowane w całości: z jednej strony złamała ostatecznie jakiegokolwiek podstawy ekonomicznej niezależności wszystkich związków wyznaniowych, w tym także i Kościoła katolickiego, z drugiej zaś pokazała siłę i bezwzględność władzy wobec wiernych różnych wyznań, którzy chcieliby korzystać z konstytucyjnych praw do wyznawania swojej religii i w ten sposób dowiedzieli się, że w rzeczywistości są oni obywatelami drugiej kategorii.

* * *

Publikowany dokument³² to sprawozdanie Centralnej Białoruskiej Komisji ds. Konfiskaty Kosztowności Cerkiewnych na terytorium Sowieckiej Socjalistycznej Republiki Białorusi, złożone zapewne do Prezydium CKW BSRR przez Stanisława Taluntisa, komisarza ludowego finansów BSRR i jednocześnie zastępcę przewodniczącego komisji, z datą 13 maja 1922 r. Dotyczy on faktycznie wszystkich wymienionych w powyższym tekście problemów: ukazuje okoliczności powstania komisji, jej skład osobowy, podjęte działania i osiągnięte rezultaty. Oryginał dokumentu sporządzony został w języku rosyjskim w formie maszynopisu z odręcznymi notkami i przechowywany jest w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś (Mińsk), w zespole 93 (Ministerstwo Finansów Republiki Białoruś), inwentarz 1, sprawa 450, karty 219–222v. Aby ułatwić korzystanie z niego, publikowany jest w autorskim przekładzie na język polski. Wszelkie opuszczenia oznaczono <...>. Rozwiązano i uzupełniono wszystkie skróty poprzez zaznaczenie ich w nawiasach kwadratowych. Wszelkie dodatkowe wyjaśnienia umożliwiające jego lepsze zrozumienie udzielone zostały w przypisach.

³¹ R. Dzwonkowski SAC, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1918–1939*, w: *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918–1956*, red. ks. R. Dzwonkowski SAC, Ząbki 1998, s. 38; Т.С. Протько, *Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.)*, Минск 2002, s. 278–280; Л. Маракоў, *Рэпрэсаваныя каталіцкія духоўныя, кансэкраваныя і свецкія асобы Беларусі 1917–1964*, Мінск 2008, s. 87–88, 255–256, 399–400. Zamiana ks. Wasilewskiemu kary śmierci na uwięzienie była wynikiem ówczesnej dyskusji wśród członków Biura Politycznego, w której ścierały się sprzeczne poglądy na temat stosowania kary śmierci w procesach politycznych (w tym i w mińskim procesie katolickich księży). W tym konkretnym przypadku zwolennicy odejścia od najwyższego wymiaru kary dla ks. Lisowskiego chwilowo przeważali. С.Г. Петров, *Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории русской Церкви (1921–1925 гг.)*, Москва 2004, s. 47–48.

³² Składam serdeczne podziękowanie dr. Andriejowi Lebiediewowi z Homelskiego Uniwersytetu Państwowego im. Franciszka Skaryny za udostępnienie tego dokumentu do publikacji.

Sowiecka Socjalistyczna Republika Białorusi
Komisariat Ludowy Finansów
Komisja do spraw konfiskaty kosztowności cerkiewnych
 <...>
Sprawozdanie Centralnej Białoruskiej Komisji do spraw
konfiskaty kosztowności cerkiewnych na terytorium
Sowieckiej Socjalistycznej Republiki Białorusi

Zgodnie z postanowieniem Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego³³ z 28 lutego t[ego] r[oku] o konfiskacie kosztowności cerkiewnych, znajdujących się w użytkowaniu grup wierzących i przekazania skonfiskowanego majątku do funduszu Centralnej Komisji Pomgołu³⁴, prezydium C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego] B[iałorusi] w celu wzmocnienia środków dla walki z głodem, na posiedzeniu 1 marca postanowiło przyłączyć się do postanowienia O[gólnorosyjskiego] C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego] o konfiskacie kosztowności ze świątyn wszystkich kultów.

Praktyczną realizację tego przedsięwzięcia złożono na specjalnie wybraną komisję składającą się z: przewodniczącego – przew[odniczącego] C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego], tow[arzysza] Czerwiakowa³⁵, zastępcy – komisarza ludowego finansów, tow[arzysza] Taluntisa³⁶, członków – komisarza ludowego

³³ Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (Всероссийский центральный исполнительный комитет – ВЦИК) – najwyższy organ ustawodawczy, administracyjny i kontrolny władzy państwowej Rosji bolszewickiej i RFSRR. Jego członkowie wybierani byli przez Ogólnorosyjski Zjazd Rad, działał w okresie między kolejnymi zjazdami. W 1918 r. powołał w celu realizacji postanowień zjazdu Radę Komisarzy Ludowych. Do powstania ZSRR w jego skład wchodził przedstawiciele Ukrainy i Białorusi. Zlikwidowany w 1938 r.

³⁴ Centralna Komisja Pomocy Głodującym (Pomgoł; Центральная комиссия помощи голодающим – ЦК Помгол) – komisja rządowa przy Ogólnorosyjskim Komitecie Wykonawczym, powołana dekretem Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego z 18 i 21 lipca 1921 r. Zgodnie ze stosownym rozporządzeniem, uchwalonym przez Prezydium Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego 20 października 1921 r., głównymi jej zadaniami były: rozpoznanie zasięgu klęski głodu, rozpatrywanie wniosków o uznanie określonych guberni i powiatów za dotknięte klęską, poszukiwanie środków na walkę z głodem czy też przesiedlanie mieszkańców z terenów dotkniętych klęską. Przewodniczącym Komisji został Michaił Kalinin.

³⁵ Aleksandr Grigoriewicz Czerwiakow – sowiecki działacz partyjny i państwowy (1892–1937). Urodzony we wsi Dukorka, pow. ihumeński, gub. mińska. Ukończył Wileński Instytut Nauczycielski (1915) oraz Aleksandrowską Szkołę Wojskową (1916). W latach 1915–1917 służył w armii rosyjskiej. Od maja 1917 r. członek Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Jeden z założycieli Białoruskiej Socjaldemokratycznej Partii Pracy. Uczestnik rewolucji październikowej w Piotrogradzie. W latach 1918–1937 pełnił szereg kierowniczych funkcji w aparacie partyjno-państwowym BSRR i ZSRR. Poddany krytyce na XVI Zjeździe Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi, 16 czerwca 1937 r. popełnił samobójstwo.

³⁶ Stanisław Jakowlewicz Taluntis – sowiecki działacz partyjny i państwowy (1889–1938). Urodzony w Witebsku. Pracował jako księgowy w fabryce maszyn do szycia „Singer” w Podolsku. W czasie I wojny światowej służył w armii rosyjskiej. Po rewolucji październikowej m.in. zastępca

zabezpieczenia socjalnego, tow[arzysza] Marjasina³⁷ i przewodniczącego Mińskiego Pow[iatowego] Kom[itetu] Wyk[onawczego], tow[arzysza] Gruziela³⁸.

Ukonstytuowana komisja niezwłocznie przystąpiła do wypełnienia nałożonego na nią zadania, tak w Mińsku, jak i w powiatach Republiki Białoruskiej. Dla zgodnej z planem pracy i koordynacji działań C[entralna] Komisja B[iałoruska] rozesała specjalne telegramy i okólniki do wszystkich przewodniczących P[owiatowych] K[omitetów] W[ykonawczych] o organizacji lokalnych komisji powiatowych d[o] s[prawy] konfiskaty kosztowności cerkiewnych na podstawie załączonego postanowienia do instrukcji O[gólnorosyjskiej] C[entralnej] K[omisji] Pomgołu.

Na pierwszej wstępnej naradzie komisji postanowiono zaprosić na najbliższe posiedzenie komisji przedstawicieli wszystkich wierzeń religijnych m[iasta] Mińska po to, aby poznać pogląd duchowieństwa. <...> Specjalnie rozesłanymi listami zostali zaproszeni przedstawiciele: od prawosławnego duchowieństwa – biskup Melchizedek³⁹, od żydowskiego – główny rabin m[iasta] Mińska Rabinowicz⁴⁰, od luterańskiego – pastor Gregor⁴¹. Na zebraniu nie było oficjalnego przedstawiciela od duchowieństwa katolickiego z powodu jego choroby i braku zastępcy.

Kilku księży katolickich, przebywających w tym czasie w Mińsku, kategorycznie odmówiło pełnienia funkcji oficjalnego przedstawiciela w komisji w imieniu

komisarza ludowego finansów BSRS. W latach 1922–1924 komisarz ludowy finansów BSRS. Od 1924 r. doradca z ramienia KC WKP(b) i CKW ZSRS przy rządzie Mongolskiej Republiki Ludowej. Aresztowany 23 marca 1938 r. pod zarzutem „przynależności do POW”. Rozstrzelany 14 czerwca tego roku w Butowie pod Moskwą.

³⁷ M.A.Marjasin – od 1918 r. sowiecki działacz partyjny, w latach 1921–1924 komisarz ludowy zabezpieczenia socjalnego BSRR. W 1922 r. członek Prezydium Białoruskiej Komisji Żydowskiego Komitetu Społecznego (Евобщесткома).

³⁸ Wacław Gruziel (Gruzel) – sowiecki działacz partyjny i państwowy (1884–1937). Urodzony w pow. skierniewickim, gub. warszawska. W latach 1919–1920 dowódca 52 Dywizji Strzelców. W latach 1921–1924 przewodniczący Komitetów Wykonawczych Mińskiej Rady Powiatowej i Bobrujskiej Rady Powiatowej. Po 1925 r. pełnił różne funkcje w aparacie partyjnym i państwowym BSRS. W 1937 r. sekretarz odpowiedzialny Partyjnego Kolegium Komisji Partyjnej Kontroli przy KC WKP(b) ds. obwodu jarosławskiego. Aresztowany 16 czerwca 1937 r. „za udział w terrorystycznej organizacji antysowieckiej”, osądzony i rozstrzelany 21 sierpnia tego roku.

³⁹ Melchizedek (Michaił Lwowicz Pajewski) – biskup Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (1879–1931). Urodzony rzekomo w Witulinie, pow. konstantynowski, gub. siedlecka. W 1898 r. ukończył seminarium w Symferopolu, w 1901 r. wyświęcony na mnicha. Pełnił posługę w parafiach, monasterach i szkołach na terenie imperium. Od 1916 r. wikariusz eparchii petersburskiej z tytułem biskupa kronsztadzkiego. W 1919 r. wyświęcony na wikariusza eparchii mińskiej z tytułem słuckiego, wkrótce biskup miński i turowski. W latach 1923–1926 zerwał zależność od Moskwy jako metropolita miński i białoruski. W latach 1926–1928 ponownie w zależności od Moskwy jako biskup, a później arcybiskup miński. W latach 1928–1931 biskup krasnojarski i jenisejski. Dwukrotnie aresztowany i więziony. Zmarł w jednej z moskiewskich cerkwi podczas odprawiania liturgii.

⁴⁰ Lejzor (Eliezer) Judowicz Rabinowicz – duchowny żydowski (1859–1924). Urodzony w Kijowie, ukończył jesziwę w Wołożynie. W latach 1890–1896 był rabinem w Smolewiczach, pow. borysowski, gub. mińska. W latach 1896–1924 główny rabin Mińska. Od 1911 r. członek komisji rabinistycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rosji. Zmarł w Mińsku.

⁴¹ Brak danych.

katolickiego duchowieństwa diecezji mińskiej. Oprócz wskazanej przyczyny wezwania przedstawiciele duchowieństwa komisja miała na względzie częściowo oficjalnie, częściowo nie[oficjalnie], zapoznać przedstawiciele duchowieństwa o przyjętej uchwale C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego] Białorusi o konfiskacie kosztowności ze świątyń na Białorusi, a także wpłynąć na nich w tym kierunku, by mogli oni przekonać wierzących, że władza sowiecka odwołała się do takich metod dopiero wtedy, kiedy wyczerpane zostały wszystkie [inne] środki do walki z narastającym głodem. Oprócz tego przedstawiciele zostali wezwani do przekazania komisji wszystkich inwentarzy i ksiąg inwentaryzacyjnych mienia cerkiewnego, znajdującego się w użytkowaniu grup wierzących. Zaproszeni przedstawiciele duchowieństwa prawosławnego, żydowskiego i luterańskiego nie wyrazili sprzeciwu wobec konfiskaty kosztowności ze świątyń w celu natychmiastowego okazania pomocy głodującym. <...>

Dalsza praca komisji była nakierowana na wykazanie na podstawie posiadanych inwentarzy i ksiąg inwentarzowych kosztowności w cerkwiach, kościołach, synagogach i innych domach modlitewnych m[iasta] Mińska. Ponieważ nie wszystkie wspólnoty przekazały do komisji inwentarze i nie wszędzie takowe były, komisja przeprowadziła bezpośrednią lustrację i rejestrację całego mienia cerkiewnego. Komisję [do takich działań] skłoniła i taka okoliczność, że przesłane inwentarze, głównie kościołów katolickich, były niepełne, w przekazanych inwentarzach kosztowności ze srebra i złota prawie nie figurowały, a jeśli były wykazane, to w bardzo nieznaczącej liczbie. W następstwie śledztwa wyjawiono, że z trzech kościołów przekazano fikcyjne inwentarze. Biorąc pod uwagę to, że w Białorusi <...> jest mieszana populacja, składająca się z Białorusinów, Żydów i Polaków <...>, komisja postawiła sobie za cel wyjaśnienie <...> stosunku duchowieństwa katolickiego do konfiskaty kosztowności z kościołów, tym bardziej, że znane [jej] było, jaki wpływ mają księża na parafian, z których większość to nieuświadomiona masa, dzięki czemu katolickiemu duchowieństwu tak łatwo udaje się podtrzymywanie tego religijnego fanatyzmu i nietolerancji, które cechują mało uświadomionych wierzących katolików.

Po wielokrotnych próbach komisji udało się zaprosić jednego księdza <...>, ale sądząc po tych wymijających odpowiedziach <...> można było przyjąć, [że] katolickie duchowieństwo sprzeciwi się realizacji postanowienia O[gólnorosyjskiego] C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego] o konfiskacie kosztowności, jeśli dotknie ono kościołów, i że na tym gruncie będzie toczyła się walka. <...>

W liście księdza Wasilewskiego⁴² <...> został w pełni wyjaśniony punkt widzenia wyższego duchowieństwa katolickiego na postanowienie władzy sow[ietckiej].

⁴² Jan Wasilewski – ksiądz rzymskokatolicki (1885–1948). Urodzony w Mudryłowie, pow. dźwiński (dyneburski), gub. witebska. Ukończył seminarium duchowne i Cesarską Rzymskokatolicką Akademię Duchowną w Sankt Petersburgu. Studiował na uniwersytecie w Louvain. Doktor teologii. Wyświęcony w 1909 r. W latach 1909–1917 pełnił posługę w parafiach rzymskokatolickich na

Zgodnie z jego słowami <...> katolickie duchowieństwo i wierzący katolicy będą patrzyli na konfiskowanie z kościołów kosztowności jak na przemoc. <...>

Centralna Komisja Białoruska przyjęła terminy i porządek konfiskat. Komisja, biorąc pod uwagę okres wielkanocny <...> ze względów taktycznych dopasowała konfiskaty kosztowności dotąd, dokąd zakończą się święta wielkanocne. Zgodnie z wcześniej wypracowanym porządkiem w pierwszej kolejności podlegały konfiskacie kosztowności z żydowskich synagog, później z prawosławnych cerkwi i w ostatniej kolejności z kościołów katolickich. Do udziału w pracach komisji specjalnie włączono odpowiedzialnych pracowników partyjnych <...> z niezbędnym udziałem przedstawicieli grup wierzących, administracji cerkwi, przedstawiciela muzeum i przedstawiciela P[aństwowego] Z[arządu] P[olitycznego] Białorusi. 16 kwietnia przystąpiono do konfiskaty kosztowności z żydowskich synagog. <...> Lustracja i konfiskata kosztowności z synagog trwała cztery dni. Ogółem skonfiskowano w synagogach m[iasta] Mińska srebra 1 pud 36 f[untów] 83 z[ołotniki] i 50 doli⁴³. <...> od 26 kwietnia rozpoczęto konfiskatę kosztowności w prawosławnych cerkwiach m[iasta] Mińska. Konfiskatę prowadzono 26, 27 i 28 kwietnia <...>. Ogólnie w mieście Mińsk w prawosławnych cerkwiach skonfiskowano kosztowności: złota 1 z[ołotnik] 28 d[oli], srebra 4 pudy 5 f[untów] 55 zo[łotników] 51 d[oli], brylantów 21 sztuk wagi 2 i 29/32 karata i pereł 12 złotych. Przy konfiskowaniu kosztowności z synagog i prawosławnych cerkwi nie odnotowano żadnych ekscesów. <...>

Sądząc po tych danych, z którymi komisja spotykała się od samego początku prac, widać było, że o ile duchowieństwo prawosławne i żydowskie odniosło się z pełną świadomością do wielkiego kroku wskazanego przez władzę sowiecką i bez narzekania lojalnie wypełniło polecenie wierzących mas, oddając wszystkie kosztowności głodującym, o tyle duchowieństwo katolickie zachowało się inaczej. Już na kilka dni przed konfiskatą stało się wiadome komisji i Państwowemu Zarządowi Politycznemu Białorusi, że księża katolicy przygotowują się za wszelką cenę do walki z żądaniami świadomych obywateli, katolików, przyjmujących na swoich zebraniach uchwały o konieczności przekazania głodującym na Powołżu wszystkich kosztowności, przechowywanych w kościołach. Księża postanowili zaprotestować

terenie Inflant Polskich i przy kościele św. Kazimierza w Mohylewie. Od 1917 r. przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Piotrogradzie. Aresztowany 1 maja 1919 r. jako zakładnik wraz z abp. Edwardem von der Roppem i innymi kapłanami, przebywał w więzieniu przy ul. Szpalernej w Piotrogradzie. Uwolniony w lipcu tego roku. Zagrożony aresztowaniem ukrywał się. W marcu 1922 r. skierowany przez abp. Jana Ciepłaka do Mińska. Ponownie aresztowany 2 maja tego roku wraz z księżmi Adamem Lisowskim i Michałem Tomaszewskim. 1 czerwca tego roku osądzony na trzy lata więzienia, przebywał w Butyrkach. Drogą wymiany wyjechał na Łotwę, gdzie pełnił posługę duszpasterską do 1925 r. Później w Polsce, w diecezji pińskiej. Po 1944 r. pozostał w BSRR. Aresztowany w Pińsku 23 sierpnia 1945 r. Przebywał bez wyroku dwa lata w więzieniu w Mińsku. Osądzony 22 marca 1947 r. na pięć lat zesłania. Umarł z głodu we wsi Kazaczinskoje nad Jenisejem w Kraju Krasnojarskim.

⁴³ Pud (16,38 kg) był jednostką miary masy. Dzielił się na 40 funtów, czyli 1280 łotów, czyli 3840 złotych, czyli 368 640 doli.

i uchylić się od wykonania dekretu. Gotowi byli, mając poparcie części nieuświadomionych katolików, stawić opór uświadomionym obywatelom.

Aby zapobiec możliwym zjawiskom komisja do spraw konfiskaty kosztowności wezwała do siebie przedstawicieli duchowieństwa katolickiego i zaleciła im lojalnie wykonać dekret C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego] Białorusi i być obecnym przy konfiskacie kosztowności przez komisję w kościołach. Księża odmówili, powołując się na to, że nie dostali w tej sprawie pozwolenia od papieża. Na wyrażone kategoryczne żądanie komisji, by przekazać klucze od mińskiego kościoła katedralnego obywatelom upoważnionym przez grupę wierzących katolików, także nie wyrazili zgody.

Takie zachowanie księży, którzy zdecydowali się na wywołanie starcia między uświadomionymi i nieuświadomionymi obywatelami, zmusiło komisję do zgłoszenia tego P[rośbom] Z[arządowi] P[olitycznemu] Białorusi w celu podjęcia środków zapobiegawczych. Na tej podstawie księża Wasilewski i Lisowski⁴⁴, a także przedstawiciel rady kościelnej mińskiego kościoła katedralnego obywatel Stanisław Daszkiewicz⁴⁵, za odmowę udziału w komisji, za odmowę wydania i wskazania, gdzie znajdują się klucze od kościoła, zostali aresztowani. <...>

Wysłane wezwania do przedstawicieli rad kościelnych m[iasta] Mińska z powodu odmowy ich przyjęcia ze strony administracji kościołów i duchowieństwa nie zostały wręczone.

Przedłożone komisji po pilnych żądaniach inwentarze, które okazały się w rzeczywistości nierzetelne, a także odmowa pełnomocników wspólnot wierzących pod wpływem księży obecności przy konfiskacie kosztowności zmusiło komisję do zwrócenia się do P[rośbom] Z[arządu] P[olitycznego] Białorusi o przeprowadzenie dochodzenia i po ustaleniu winy postawić przed sądem mińskich księży Wasilewskiego, Lisowskiego i Tomaszewskiego⁴⁶, a także dziesięciu obywateli,

⁴⁴ Adam Lisowski – ksiądz rzymskokatolicki (1883–1929). Urodzony w Korendach, pow. oszmiański, gub. wileńska. Uczęszczał do seminarium duchownego w Wilnie, ukończył seminarium duchowne i Cesarską Rzymskokatolicką Akademię Duchowną w Sankt Petersburgu. Wyświęcony 1907 r. W latach 1908–1910 w Austrii i Niemczech. Początkowo wikary w parafii katedralnej Najświętszego Imienia NMP w Mińsku. W latach 1912–1913 w Sumach i Moskwie. Od 1914 r. w parafiach na ziemiach białoruskich. Od 1922 r. administrator parafii katedralnej w Mińsku. Zwolennik białorutenizacji Kościoła katolickiego na Białorusi. Aresztowany 2 maja 1922 r. za sprzeciw wobec konfiskaty mienia kościelnego. Osądzony 22 maja tego roku, otrzymał najwyższy wymiar kary, zamieniony na pięć lat łagru. Osadzony w więzieniu na Butyrkach w Moskwie. Wymieniony w 1924 r., wrócił do Polski. Pełnił posługę duszpasterską w parafiach diecezji pińskiej.

⁴⁵ Stanisław Daszkiewicz – członek komitetu parafialnego w Mińsku. Z wykształcenia ekonomista. Zaangażowany w obronę kościołów mińskich przed konfiskatą. Skazany w procesie mińskim 26 maja 1922 r.

⁴⁶ Michał Tomaszewski – ksiądz rzymskokatolicki (1876–1934). Ukończył seminarium duchowne w Sankt Petersburgu. Doktor teologii. Wyświęcony w 1904 lub 1906 r. W latach 1906–1919 pełnił posługę duszpasterską w parafiach rzymskokatolickich w Rosji i na ziemiach białoruskich. Od 1920 r. proboszcz przy kościele Podwyższenia Krzyża Świętego w Mińsku. Aresztowany w maju 1922 r. wraz z księżmi Adamem Lisowskim i Janem Wasilewskim, osądzony na cztery

przedstawiciele grup wierzących, za agitację przeciw konfiskacie kosztowności, odmowę udziału w komisji do spraw konfiskaty, [odmowę] wydania kluczy od kościołów oraz przedłożenie fałszywych inwentarzy.

W ostatnim czasie z mińskich kościołów, których jest w mieście siedem, skonfiskowano kosztowności o wadze: złota 6 zoł[otników] 83 d[oli], srebra 3 p[udy] 31 f[untów] 8 zoł[otników] 78 doli i miedzi w monetach 28 funtów 8 zoł[otników]. Odnalezione w kościołach pieniądze „carskie” i polskie marki zdecydowano się przekazać do Lud[owego] Kom[isariatu] Fin[ansów] Biał[orusi] w zamian za sowieckie banknoty. Przy konfiskacie kosztowności w powiatach nie spotkano się z takimi zjawiskami.

Zgodnie z opublikowanym komunikatem P[łaństwowego] Z[arządu] P[olitycznego] Białorusi po dokonaniu dochodzenia stało się jasne nie tylko złośliwe zachowanie księży w tym przypadku, wyrażające się w zamiarze przeciwdziałania wszelkimi środkami wprowadzeniu w życie dekretu O[gólnorosyjskiego] C[entralnego] K[omitetu] W[ykonawczego], zagrabieniu przez księży ofiarowanych przez wierzących, głównie cennych przedmiotów, przeznaczonych dla pomocy głodującym, ukrywaniu cennych sprzętów kościelnych, tak na strychu kościoła odnaleziono ukryte szaty, wymienione w inwentarzu. Ustalono polityczną kontrrewolucyjną działalność mińskich księży, tak przy przeszukiwaniu mieszkań księży odkryto: 1) archiwum Związku Chrześcijańskich Demokratów⁴⁷, 2) listę darowizn P[olskiej] O[rganizacji] W[ojskowej]⁴⁸ na rzecz kontrrewolucji, 3) kontrrewolucyjne odezwy biskupa Zygmunta [Łozińskiego]⁴⁹ i in[ne] dokumenty udowadniające, że działalność mińskich księży wykraczała poza granice Białorusi. Ustalono służbowe związki z zagranicą nielegalną drogą, a także za pośrednictwem oficjalnych przedstawicieli Polskiej Republiki. Owoce agitacji księży, pragnących wywołać zajścia, wyrażały

lata więzienia. Przebywał w więzieniu na Butyrkach. Uwolniony drogą wymiany w 1924 r., wrócił do Polski. Pełnił posługę w diecezji pińskiej.

⁴⁷ Organizacja bliżej nieznana, być może refleks działalności politycznej miejscowych Polaków z czasów istnienia w Mińsku i na ziemiach białoruskich administracji polskiej w postaci Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich.

⁴⁸ Polska Organizacja Wojskowa – struktura konspiracyjna utworzona w 1914 r., działała także na ziemiach białoruskich, od października 1917 r. w ramach Komendy Naczelnej nr 3, a od końca 1918 r. w ramach Komendy Naczelnej nr 5. Zlikwidowana przez bolszewików na początku lat dwudziestych.

⁴⁹ Zygmunt Łoziński – biskup Kościoła rzymskokatolickiego (1870–1932). Urodzony w Boracinie, pow. nowogródzki, gub. grodzieńska. Ukończył Cesarską Rzymskokatolicką Akademię Duchowną w Sankt Petersburgu. Wyświęcony w 1895 r. Za patriotyczną postawę zesłany na trzy lata odosobnienia do klasztoru w Agłonie. W 1905 r. proboszcz parafii katedralnej w Mińsku. Od 1906 r. wykładowca petersburskiej Akademii Duchownej. W latach 1909–1911 towarzyszył abp. Janowi Cieplakowi podczas wizytacji parafii rzymskokatolickich w Rosji. Od 1917 r. biskup miński (konsekrowany 28 lipca 1918 r.). Aresztowany 1 sierpnia 1920 r., uwolniony. Ponownie aresztowany 4 września tego roku, osadzony w więzieniu na Butyrkach. W 1921 r. uwolniony, wyjechał do Polski. W latach 1925–1932 biskup piński. W dokumencie przywołane są zapewne jego listy pasterskie z lipca–sierpnia 1920 r., wydane w Mińsku, w których zdecydowanie potępiał władze bolszewickie.

się poprzez słowne starcia pojedynczych nieświadomionych osób w stosunku do osób, biorących udział w komisji do spraw konfiskaty kosztowności z kościołów. Poza tym w kontrrewolucyjnej działalności księży wziął czynny udział oficjalny przedstawiciel Rządu Polskiego ob[ywate] Białopiotrowicz⁵⁰. Tłumowi, zebranemu w kościele po odjeździe komisji, w niedopuszczalnej dla oficjalnego przedstawiciela obelżywej formie odpowiedział na postanowienie Władzy Sowieckiej, nazywając konfiskatę „grabieżą”, za co wspomniany ob[ywate] Białopiotrowicz został aresztowany przez organa P[aństwa] Z[arządu] P[olitycznego] B[iałorusi].

W nadchodzących dniach winni próby udaremnienia sprawy pomocy głodującym na Powołżu i kontrrewolucyjnej działalności staną przed sądem Tryb[unału] Rew[olucyjnego].

Zast[ępca] Przewodniczącego Centralnej Komisji Białoruskiej
Sekretarz /podpis/
«13» maja 1922 r.
M[iasto] Mińsk

Źródło: Narodowe Archiwum Republiki Białoruś (Mińsk), zespół 93: Ministerstwo Finansów Republiki Białoruś, miasto Mińsk (Минфин Республики Беларусь, г. Минск), inwentarz 1, sprawa 450, karty 219–222v.

Confiscation of Valuables in Temples of Various Religious Associations in Minsk and the Belarusian Soviet Socialist Republic in the Light of a Document of May 1922. A Contribution to the Implementation of Bolshevik Economic and Religious Policy

Abstract

The article deals with the issues related to the assumptions and implementation of the Bolshevik policy of confiscating valuables stored in the churches of religious associations in Minsk and the Soviet Socialist Republic of Belarus in 1922 as an element of broader economic plans related to the reform of the monetary system and obtaining funds for money and goods exchange with Western countries. The pretext for requisitioning actions was a great famine that struck a broad black belt from Ukraine to Western Siberia, from the centre in the Volga region. It also shows the basics of Bolshevik religious policy, especially concerning the Roman Catholic Church. The above phenomena were presented from the Belarusian perspective. An important supplement to the article is an attached document from the National Archives of the Republic of Belarus containing a report of the Central Belarusian Commission for Confiscation of Church Valuables in the territory of the Soviet Socialist Republic of Belarus, probably submitted to the Presidium of the Central Executive Committee of the SSRB by Stanisław Taluntis, People's Commissar for Finance of the SSRB and at the same time deputy chairman of the commission, on 13 May 1922.

⁵⁰ Brak danych.

Конфискация ценностей в храмах различных религиозных объединений в Минске и Белорусской ССР в свете документа от мая 1922 года. К вопросу о реализации экономической и конфессиональной политики большевиков

Аннотация

В статье рассматриваются предпосылки и реализация большевистской политики конфискации ценностей, хранившихся в храмах религиозных объединений Минска и Белорусской ССР в 1922 году, как часть более широких экономических намерений, связанных с реформой денежной системы и получения средств для денежного и товарного обмена со странами Запада. Предлогом для осуществления реквизиционных мер послужил голод на широкой полосе чернозема от Украины до Западной Сибири с центром в Поволжье. Были показаны и основы конфессиональной политики большевиков, особенно в отношении Римско-католической церкви. Вышеуказанные явления представлены в белорусском контексте. Существенным дополнением к содержанию статьи является прилагаемый документ, хранящийся в Национальном архиве Республики Беларусь – отчет Центральной белорусской комиссии по изъятию церковных ценностей на территории Белорусской ССР, вероятно, представленный в Президиуме Центрального исполнительного комитета БССР Станиславом Талунтисом, народным комиссаром финансов БССР и одновременно заместителем председателя комиссии, от 13 мая 1922 года.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bolszewicy w walce z religią. Kościół rzymskokatolicki w Związku Sowieckim w polskich dokumentach dyplomatycznych (1922–1938)*, red. R. Dzwonkowski SAC, A. Szabaciuk, Warszawa 1921.
- Borejko Chodźko I., *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2: *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998.
- Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis ac regularis dioecesis Minscensis pro anno Domini 1925*, [b.m.d.w.].
- Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku, Dz.U. 1921, nr 49, poz. 300.
- Архивы Кремля, в 2-х кн, кн. 1: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.*, изд. подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров, Новосибирск–Москва 1997.
- Архивы Кремля, в 2-х кн, кн. 2: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.*, изд. подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров, Новосибирск–Москва 1998.
- Декреты Советской власти, т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.*, подг. С.Н. Валк, И.В. Загоскина, Л.Н. Ростопчина, Ю.А. Ахапкин, Б.И. Казанцев, ред. Г.Д. Обичкин, С.Н. Валк, Л.С. Гапоненко, А.А. Новосельский, М.Д. Стучебникова, Москва 1957.
- Ленин В.И., *Полное собрание сочинений*, издание пятое, т. 43: *Март-июнь 1921*, Москва 1970.
- Ленин В.И., *Полное собрание сочинений*, издание пятое, т. 45: *Март 1922 – март 1923*, Москва 1970.

Петров С.Г., *Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории русской Церкви (1921–1925 гг.)*, Москва 2004.
Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г., Москва 1950.

Opracowania

- Alexandrowicz S., *Sytuacja ludności polskiej za „ryską granicą” 1921–1939*, w: *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 209–227.
- Appelt K., *Ucieczka od pieniądza*, „Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego” (2012), nr 31/1, s. 354–360.
- Dzwonkowski R. SAC ks., *Z historii Kościoła katolickiego w ZSSR (1918–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 67 (1997), s. 351–381.
- Dzwonkowski R. SAC, *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R. SAC, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1918–1939*, w: *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”*. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918–1956, red. ks. R. Dzwonkowski SAC, Ząbki 1998, s. 15–46.
- Fisher H.H., *The Famine in Soviet Russia 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration*, New York 1927.
- Fitzpatrick Sh., *Rewolucja rosyjska*, tłum. J. Bożek, Warszawa 2017.
- Matwiejuk J., *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016.
- McMeekin S., *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013.
- Mińska dyecezya*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s. 476–480.
- Mróz M., *Udział Stolicy Apostolskiej w międzynarodowej pomocy charytatywnej dla ofiar głodu w Rosji Radzieckiej (1921–1924)*, „Dzieje Najnowsze” (2005), nr 2, s. 3–19.
- Pikus T. ks., *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997.
- Raleigh D.J., *The Russian civil war, 1917–1922*, w: *The Cambridge History of Russia*, vol. 3: *The Twentieth Century*, ed. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 140–167.
- Smele J.D., *The „Russian” Civil Wars, 1916–1926. The Years That Shook the World*, New York 2015.
- Szczepaniak J., *The Liquidation of the Roman Catholic Clergy of the Latin Rite in the USSR (1917–1938)*, „The Person and the Challenges. The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II” 3 (2013), no. 2, s. 7–27.
- Zugger Ch.L. Rev., *The Forgotten. Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin*, Syracuse 2001.
- Żyskar J. ks., *Diecezja mińska. Dekanat Miński – miasto*, w: *idem, Nasze kościoły*, t. 2, z. 11, Warszawa–Petersburg 1914.
- Василева О.Ю., Кнышевский П.Н., *Красные конквистадоры*, Москва 1994.
- Ганчар А.И., *Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.)*. Монография, Гродно 2008.
- Горидовец В. Свящ., *Изъятие ценностей у религиозных общин в Витебской губернии в 1922 году*, „Вестник церковной истории” (2012), № 3–4, с. 308–344.
- Доброхотов Л.Н., Колодежный В.Н., Пушкарев В.С., *Долгая жизнь денежной реформы 1920 гг. (от составителей)*, в: *Денежная реформа 1921–1924 гг.: создание твердой валюты. Документы и материалы*, сост. Л.Н. Доброхотов, В.Н. Колодежный, В.С. Пушкарев, Москва 2008, с. 3–30.

- Дьяконов Л.П., *Советские законы о Церкви*, Ленинград 1926.
- Иванов С.Н., *Финансы и политика в реализации изъятых в 1922 г. церковных ценностей*, „Вестник ПСТГУ. II. История” (2015), вып. 5, с. 36–60.
- Иванов С.Н., *Церковное серебро в денежной реформе 1922–1924 гг.*, „Вестник ПСТГУ. II. История” (2015), вып. 6, с. 38–63.
- Итоги борьбы с голодом в 1921–22 гг. Сборник статей и отчетов*, Москва 1922.
- Козлов-Струтинский С., Парфентьев П., *История Католической Церкви в России*, Царское Село 2014.
- Кривонос Ф. Свящ., *У Бога мёртвых нет. Неизвестные страницы из истории Минской епархии (1917–1939 годы)*, Минск 2007.
- Ладысеў У.Ф., Брыгадзін П.І., *Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.)*, Мінск 2003.
- Лучшев Е.М., *Антирелигиозная пропаганда в СССР 1917–1941 гг.*, Санкт-Петербург 2016.
- Лучшев Е.М., *Русский бог. У истоков советского атеизма*, Санкт-Петербург 2003.
- Маракоў Л., *Рэпрэсаваныя каталіцкія духоўныя, кансэкраваныя і свецкія асобы Беларусі 1917–1964*, Мінск 2008.
- Мзоков А.Р., *Советская денежная реформа 1922–1924 гг.*, „Наука. Мысль: электронный периодический журнал” (2016), № 8–1, с. 41–62.
- Павлюченков С.А., *Экономический либерализм в пределах политического монополизма*, в: *Россия Нэповская*, ред. А.Н. Яковлев, Москва 2002, с. 284–301.
- Поляков В.А., *Российская общественность и иностранная помощь голодающим в 1921 г.*, „Вопросы истории” (2009), № 12, с. 3–23.
- Протько Т.С., *Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.)*, Минск 2002.
- Табунов В.В., *Политика российского правительства в отношении римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий*, „Вестник Полоцкого государственного Университета. Серия А. Гуманитарные науки. Исторические науки” (2016), № 9, с. 112–117.
- Федоров Я., *Старые и новые деньги. Денежная реформа 1924 года*, Москва 1924.
- Хомич С., *Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo*, Минск 2011.
- Янушевич И.И., *Противоречия между советской Россией и странами Запада по вопросу оказания помощи голодающим Поволжья в 1921–1922 гг.*, в: *Беларусь в современном мире. Материалы IX Международной конференции, посвященной 89-летию образования Белорусского государственного университета, 29 октября 2010 г.*, ред. В.Г. Шадурский и др., Минск 2010, с. 65–66.

Andrzej Gil, prof. dr hab.; zatrudniony w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje wokół zagadnień związanych z historią i współczesnością związków wyznaniowych w Rosji i Europie Środkowo-Wschodniej, przestrzenią poradziecką oraz wczesnym okresem dziejów Rosji bolszewickiej i ZSRR (andgil@kul.pl).

Andrzej Gil, professor at the Institute of Political Sciences and Administration of the John Paul II Catholic University of Lublin. He focuses his research interests on issues related to the history and the present day of religious associations in Russia and Central and Eastern Europe, post-Soviet space, and the early history of Bolshevik Russia and the USSR (andgil@kul.pl).